

TÉNYKÉP

Kiss Julianna

A társadalmi vállalkozások jellemzői Magyarországon - összefoglaló egy nemzetközi kutatás keretében végzett kérdőíves adatfelvétel eredményeiről

A társadalmi vállalkozások jellemzőiről, helyzetéről kevés friss információval rendelkezünk. Jelen írás az ilyen típusú szervezetekről kíván egyfajta képet adni, 30 db társadalmi vállalkozást vizsgáló kérdőív eredményeinek összefoglalása révén feltáró, nem reprezentatív módszertan használatával. A tanulmányban a válaszadó szervezetek általános adatai; a célok, célcsoportok, tevékenységek; az irányítási szerkezet; valamint a pénzügyek kerülnek bemutatásra.

Kulcsszavak: társadalmi vállalkozás, társadalmi célok, gazdasági tevékenységek, pénzügyek, fenntarthatóság, problémák.

Jelkód: L310

Bevezető

Napjainkban Magyarországon a társadalmi vállalkozások fogalma egyre ismertebb, több állami és magán támogatási illetve egyéb segítő program célozza a társadalmi vállalkozások fejlesztését, megerősítését. Azonban az ilyen típusú szervezetek meghatározása, jellemzőik leírása nehézségekbe ütközik. Nem rendelkezünk ugyanis elérhető adatbázissal és reprezentatív tanulmányokkal. A vonatkozó szakirodalom többnyire a nonprofit szektor és a szociális szövetkezetek statisztikáit elemzi, vagy kvalitatív esettanulmányokon és kis mintás kvantitatív adatfelvételeken alapul (a legnagyobb számú minta a 2009-2010-ben zajló SELUSI kutatás, mely 104 társadalmi vállalkozást vizsgált Magyarországon, SELUSI 2010). A kutatások eredményei ezért nem mutatnak átfogó képet a hazai társadalmi vállalkozások helyzetéről, azonban bizonyos jellemzők leírására alkalmasak lehetnek.

A szervezetek számát illetően a statisztikai adatok hiánya miatt csupán különböző becslésekkel rendelkezünk. Pethő (2009) például 500-600 szervezetről ír, míg a NESsT (2014) szerint 300-400 társadalmi vállalkozás található Magyarországon.

A lehetséges jogi formák tekintetében a kutatók és a szakpolitikai döntéshozók különböző megközelítéseket alkalmazhatnak. A NESsT portfóliójában a társadalmi vállalkozások nonprofit és forprofit formában is működhetnek (Etchart et al 2014: 11). G. Fekete et al (2014) elsősorban a társadalmi célú nonprofit kft-eket, a gazdasági tevékenységeket is végző egyesületeket és alapítványokat, a szövetkezeteket és szociális szövetkezeteket tekinti megfelelő jogi formának. A tanulmány szerint azonban emellett kis számban forprofit jogi formájú szervezetek is megjelennek. (G. Fekete et al 2014: 3) Pethő (2009) számára olyan szervezet elfogadható, amely "nem engedi a felhalmozott javak egyéni tulajdonba kerülését, hanem azok javát szolgálja, akik a szociális célok kedvezményezettjei." (Pethő 2009: 10) Ugyanakkor a jelenleg elérhető fő állami társadalmi vállalkozásoknak kiírt pályázat (GINOP 5.1.3) csak nonprofit szervezeteket és a szociális szövetkezeteket támogat.

A szervezetek méretét és a munkavállalók számát tekintve a társadalmi vállalkozások tipikusan kisvállalkozások, Etchart et al (2014) alapján a szervezetek fele 1-10 munkavállalóval rendelkezik és gyakran alkalmaznak hátrányos helyzetű személyeket (pl. megváltozott munkaképességű, fogyatékkal élő, roma, alacsony iskolai végzettségű csoportok tagjait). Arra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, hogy a társadalmi vállalkozások hány önkéntes segítségével számíthatnak.

A területi megoszlás kapcsán a Global Entrepreneurship Monitor 2009-es jelentése szerint a társadalmi vállalkozások a Közép-Magyarországi (és Budapest) és az Észak-Magyarországi Régióban magasabb számban jelennek meg, míg a Nyugat- és Közép-Dunántúli Régió lefedettségé hiányos (Petheő és Szabó 2009: 20) G. Fekete et al (2014: 15) szerint sok társadalmi vállalkozás az ország leghátrányosabb helyzetű régióiban, ezen belül is vidéki területen aktív.

A szervezetek tevékenységeit G. Fekete et al (2014) két fő kategóriára bontja: a társadalmi vállalkozásnak tekinthető nonprofit szervezetek többnyire három fő területen tevékenykednek: oktatás és képzés, szociális szolgáltatások, gazdaságfejlesztés. A szociális szövetkezetek többnyire szociális ellátást biztosítanak, pl. gyermekek, idősek és fogyatékkal élők gondozása; vagy a mezőgazdaság, kézműipar vagy turizmus területén aktívak. Fő célcsoportjaik többnyire G. Fekete et al (2014: 15) alapján a tartós munkanélküliek, akiknek nehézséget okoz a munkaerőpiaci reintegráció.

Jelen tanulmány 30 társadalmi vállalkozást vizsgáló kérdőíves kutatás eredményeit bemutattva igyekszik hozzájárulni az említett tanulmányokhoz kapcsolódva a társadalmi vállalkozások jellemzőinek megismeréséhez. A kutatás a Nemzetközi Összehasonlító Társadalmi Vállalkozási Modellek (International Comparative Social Enterprise Models - ICSEM) című projekt keretében valósult meg, melynek célja ismeretek gyűjtése az elmúlt években megjelenő vagy már régebb óta kiépült társadalmi vállalkozási modellekről szerte a világon. A projekt különböző országok és régiók fő társadalmi vállalkozási modelljeit azonosítja és jellemzői, tevékenységi területei, társadalmi küldetése, célcsoportjai, működési modelljei, érintettjei, jogi keretei, stb. szerint, elősegítve ezzel a jelenség nemzetközi összehasonlító elemzését.¹

Módszertan

A társadalmi vállalkozások magyarországi modelljeinek azonosítása és jellemzése érdekében a résztvevő magyar kutatók elsőként a nonprofit szektorhoz, szociális gazdasághoz és társadalmi vállalkozásokhoz kapcsolódó főbb szakirodalmat gyűjtötte össze.² A kutatócsapat továbbá létrehozott egy adatbázist különböző kapcsolódó támogatási programokban, versenyeken, szövetségek listáiban, jó gyakorlat gyűjteményekben szereplő szervezetekről. A társadalmi vállalkozásnak mindősíthető szervezeteket a kutatók az ICSEM projektben alkalmazott megközelítés alapján olyan szervezeteknek tekintették, melyek szolgáltatás biztosításához vagy termék gyártásához vállalkozói tevékenységet végeznek társadalmi céljaik elérése érdekében (IAP 2015:5).

A szakirodalom és adatbázis alapján előzetes tipizálásra került sor, mely a lehetséges társadalmi célok (hátrányos helyzetű, hosszú távú munkanélküliek és megváltozott munkaképességűek, fogyatékkal élők foglalkoztatása; hátrányos helyzetű csoportok számára közösségi/szociális szolgáltatások biztosítása; fenntartható fejlődés és környezetvédelem; társadalmi vállalkozások/civil szervezetek segítése, ismeretterjesztés); és jogi formák (alapítvány, egyesület, nonprofit kft., szociális szövetkezet, forprofit vállalkozás - bt., kft.) szerint csoportosította a szervezeteket. A kérdőíves adatfelvétel mintájába az egyes célokhoz és jogi formákhoz minden esetben legalább 3 különböző szervezetet válogattunk. Mivel a kérdőívezés a már folyamatban lévő, „Szolidáris és szociális gazdaság a poszt-szocialista országok perifériáin” című OTKA / K 112928

¹ A kutatás az EMES Nemzetközi Kutatóhálózat (www.emes.net) és a belga tudományügyi minisztérium által finanszírozott Társadalmi Vállalkozások Egyetemközi Attrakció Pólusa (Interuniversity Attraction Pole on Social Enterprise) közötti partnerségen alapul. A projekt koordinátorai kétbelgatudós, Dr. Jacques Defourny (Centre for Social Economy, Liege-i Egyetem) és Prof. Marthe Nyssens (CIRTES, a Leuveni Katolikus Egyetem), mintegy 50 ország több mint 190 kutatójának önkéntes közreműködésével. Bővebb információ: <http://www.iap-socent.be/icsem-project>

A kérdőívet 12, a „Szolidáris és szociális gazdaság a poszt-szocialista országok perifériáin” című OTKA / K 112928 számú projekt keretében vizsgált szervezet is kitöltötte.

² A kutatásban Prof. G. Fekete Éva, Hubai László, Kiss Julianna és Mihály Melinda vettek részt.

számú projekt keretében megvalósítandó empirikus kutatással egy időben zajlott, így az abban a kutatásban résztvevő 12 szervezet is bekerülhetett a mintába, melyek mellé válogattuk a többi válaszadót, így végül összesen 30 szervezet vett részt a kérdőíves felmérésben. Igyekeztünk olyan szervezeteket választani, melyek több adatforrásban is társadalmi vállalkozásként szerepeltek, híresebbek, ismertebbek. Amennyiben egy szervezet nem válaszolt, hasonló válaszadóval helyettesítettük. Bizonyos csoportok azonban így is kimaradtak az adatfelvételtől, mivel nem sikerült elérni őket vagy kevés ilyen szervezetet ismertünk. Nem szerepelnek ezért egyházi háttérű szervezetek, hagyományos szövetkezetek, illetve az olyan kezdeményezések, melyek nem szervezeti formát öltenek, azonban a szolidáris gazdaságot erősítik (pl helyi pénz, szívesség-bank).

Ahogy az a kutatás módszertanának leírásából kiderül, a jelenlegi adatgyűjtés kis mintás, feltáró vizsgálat. Az adatfelvétel alapjául számos forrás szolgált, de nem tekinthető statisztikailag megbízhatónak. Bizonyos típusú szervezetek kimaradtak, mások nagyobb arányban és nagyobb súllyal szerepelnek. A cél nem a reprezentativitás, hanem a változatos, különböző jellegzetességekkel rendelkező társadalmi vállalkozási típusok szerepeltetése. Az adatok elemzése így hozzájárul az első tipizálás utáni alaposabb modellek kialakításához. A társadalmi vállalkozások megbízhatóbb, reprezentatív adatgyűjtéséhez azonban nagyobb mintával dolgozó kutatások szükségesek.

A kutatás egy minden országban egységesen használt, a kutatók által magyar nyelvre lefordított kérdőíven alapul. A kérdőíveket a kutatók a társadalmi vállalkozások vezetőivel vagy egy magas pozícióban lévő munkatársszempélyes találkozó keretében közösen töltötték ki. A következőkben a kérdőívek fő eredményeit mutatom be (1) a szervezetek általános adatai; (2) a célok, célcsoportok, tevékenységek; (3) az irányítási szerkezet; valamint (4) a pénzügyek ismertetése révén.

A szervezetek általános adatai

A kérdőív első, bevezető része a válaszadó szervezetek általános adataival kapcsolatos kérdéseket tartalmazott a 2015-ös évre vonatkoztatva. Többek között a szervezetek neve, címe, alapításának éve, alapítói, jogi formája, akkreditációi és hitelesítései, munkaerejének és önkéntes bázisának összetétele valamint rövid története került bemutatásra.

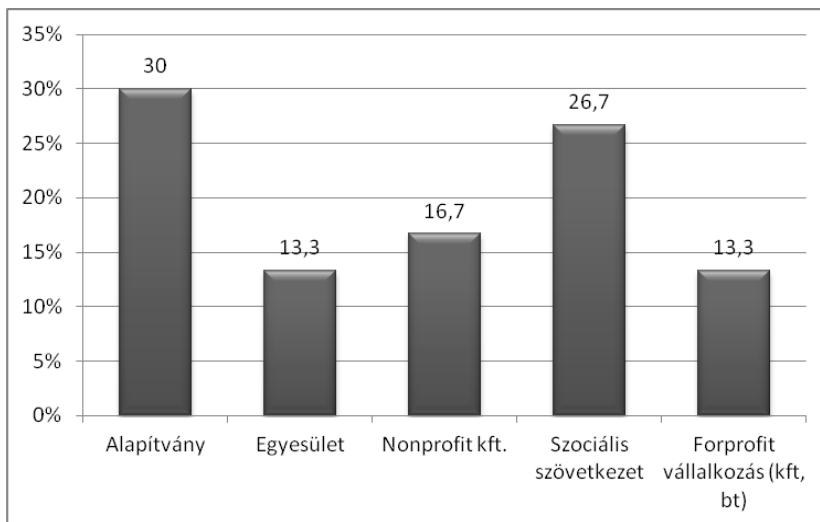
A szervezetek székhelyének földrajzi elhelyezkedése változatos mintát mutat. Településtípus tekintetében Budapest (10 db), egyéb város (10 db) és község (10 db) is egyenlő arányban szerepel a kérdezettek között. Megyei bontásban szintén Budapest (10 db) vezet, emellett Szabolcs (7 db), Borsod (5 db), Baranya (4 db), Hajdú-Bihar (2 db), Somogy (1 db) és Tolna (1 db) megye is szerepelnek. A megyei megoszlás oka egyrészt az OTKA kutatás regionális fókusza Szabolcs, Borsod és Baranya megyékre, másrészt pedig a főváros erős társadalmi vállalkozói aktivitása és több kutató budapesti kötődése.

Az alapítás évét tekintve a szervezetek negyedét (26,7%) 1989 és 2002 között, a szervezetek közel felét (46,7%) 2008-ban vagy előtte, háromnegyedét (76,7%) 2012-ben vagy előtte és közel negyedét (23,4%) 2013 és 2014 között alapították. A legtöbb szervezetet 2009-ben (4 db), 2010-ben (4 db) és 2013-ban (5 db) alapították. A mintába tehát idősebb és fiatalabb szervezetek is kerültek.

A szervezetek jogi formája változatos: 9 db alapítvány, 4 db egyesület, 5 db nonprofit gazdasági társaság, 8 db szociális szövetkezet és 4 db forprofit jogi formájú (bt. vagy kft.) vállalkozás szerepel. A válaszadó szervezetek közel fele egy szervezeti egységgel, több mint fele pedig több egységgel - azaz telephelyekkel - rendelkezik. Az egyéb választ jelölők (4 db) három esetben 2 intézményi egységgel rendelkeztek, illetve egy esetben egy intézményi egységről sem beszélhetünk (csupán egy már működő szervezet által befogadott projektről van szó).

A szervezeti formák között jelentős különbség tapasztalható az alapítás éve kapcsán (1. ábra): míg az alapítványok és egyesületek átlagosan 15 éves múlttal rendelkeznek, addig a szociá-

lis szervezeteket, nonprofit és forprofit gazdasági társaságokat 2010 körül alapították. Számos később alakított szervezetről elmondható azonban, hogy egy korábbi, más jogi formájú szervezet feladatait vették át. Több válaszadó esetében továbbá az is jellemző, hogy több szervezeti forma működik együtt (pl. nonprofit kft, alapítvány és szociális szervezet) vagy tervezik új szervezetek létrehozását.

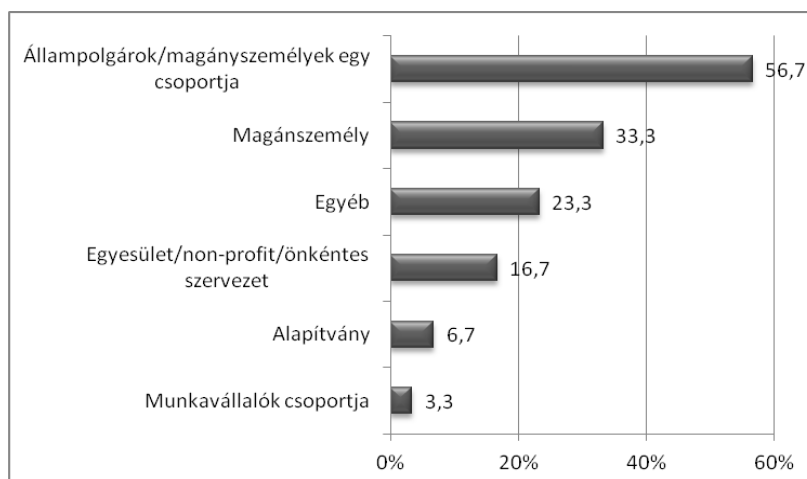

1. ábra: A szervezetek jogi formája (%)

Forrás: saját szerkesztés

Bár a mintába került szervezetek döntő többsége nonprofit jogi formában vagy szociális szervezetként működik, forprofit vállalkozásokat is szerepeltettünk a kutatásban, mivel profitorientált jogi formájuk ellenére magukat társadalmi vállalkozásnak tartják illetve fellelhetők több kapcsolódó adatbázisban. A forprofit válaszadók több esetben kifejtették, hogy csupán az épp aktuális adószabályok (pl. a vendéglátással kapcsolatos engedélyek) miatt döntöttek a jogi forma mellett vagy már működő, több esetben családi tulajdonú vállalkozáshoz csatlakoztak önálló szervezet létrehozása helyett. A forprofit válaszadók többsége esetében megjelent a nonprofit szervezet létrehozásának igénye is elsősorban az ilyen jogi formák számára elérhető támogatások, pályázatok miatt.

A társadalmi vállalkozás alapítói - a kérdésre több választ is lehetett adni - alapvetően magánemberek és magánemberek csoportjai, illetve nonprofit szervezetek szerepelnek még az alapítók között (egyesület, nonprofit kft vagy alapítvány). Az egyéb válaszok között szintén emberek csoportjai vagy nonprofit szervezetek kerülnek említésre, illetve egy esetben a helyi önkormányzat (2. ábra).

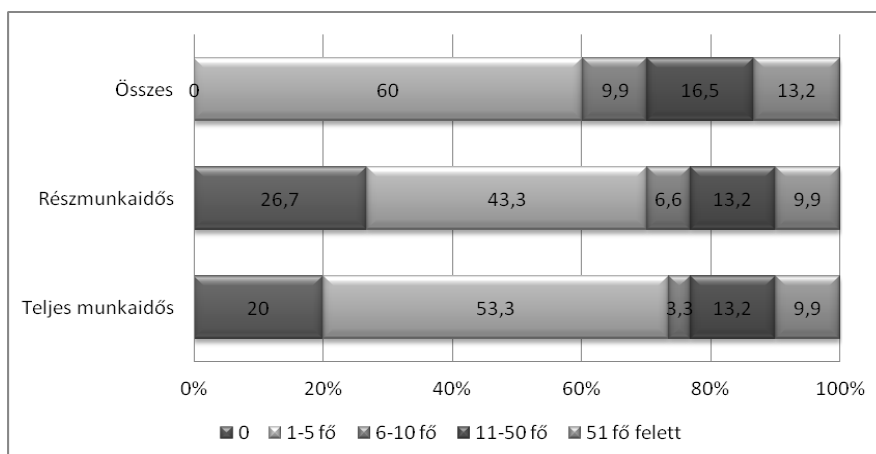

2. ábra: A szervezetek alapítói (%)

Forrás: Saját szerkesztés

A szektorokhoz való kapcsolódásról árnyaltabb kép rajzolódik ki az alapítás-történetek megismerése után. A szervezetek döntő többsége eszerint is állampolgári kezdeményezés, gyakran segítő szakemberek (szociális munkások, kutatók, pedagógusok, fejlesztők) által létrehozott, vagy korábbi hasonló területen tevékenykedő nonprofit szervezethez kötődik. Azonban nem egy, hanem két esetben merül fel a helyi önkormányzat szerepe az alapításban - egy esetben a polgármester az alapító magánszemélyként, egy esetben a helyi önkormányzat intézményként. Továbbá egy esetben bár alapítóként nem szerepel helyi önkormányzat, tagként már igen (így összesen három esetben releváns az önkormányzat szerepe). Összességében elmondható, hogy nonprofit szervezetekhez és civil kezdeményezésekhez kapcsolódó társadalmi vállalkozások szerepelnek döntően a mintában, azonban a forprofit szervezeti forma révén az üzleti szektor és néhány esetben önkormányzati jelenlét is fellelhető.

A társadalmi vállalkozás fizetett munkaerejének összetételét tekintve a válaszadók döntő többsége (72%) 10 főnél kevesebb teljes munkaidős munkavállalót, és szintén 72%-uk 10-nél kevesebb részmunkaidős munkavállalót foglalkoztat (3. ábra). Összességében a válaszadók 60%-a 5-nél kevesebb és 70%-a 10 főnél kevesebb teljes vagy részmunkaidős munkavállalót foglalkoztat, a válaszadók többsége eszerint mikro-vállalkozásnak tekinthető. Vannak azonban olyan társadalmi vállalkozások is, melyek nagy számú - többnyire megváltozott munkaképességű - munkavállalót foglalkoztatnak (két nonprofit kft 1000 főnél is több személyt foglalkoztat). A nemek megoszlása vizsgálatokor látható, hogy összességében több női munkavállalóval rendelkeznek a szervezetek (56%), mint férfival (44%), továbbá a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya is nagyobb (60%), mint a teljes munkaidőben foglalkoztatottaké (40%).

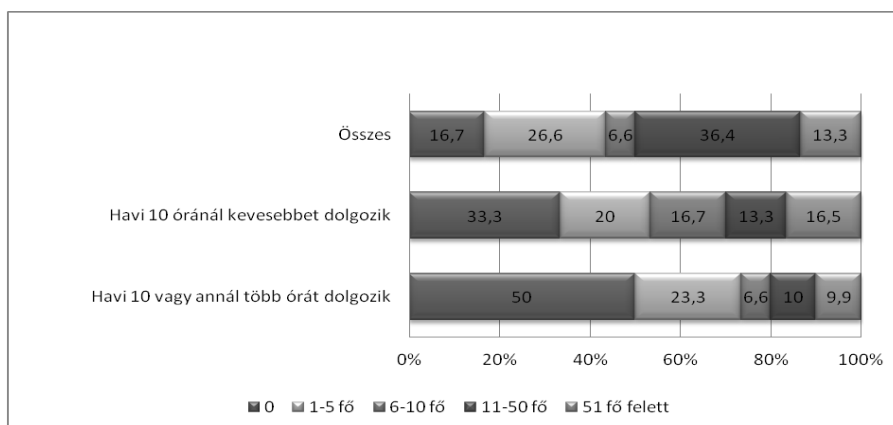

3. ábra: A szervezetek fizetett munkavállalói (%)

Forrás: saját szerkesztés

A szervezetek döntő többségének nem biztosít más szervezet munkavállalót. 8 esetben (26,7%) jelezték, hogy más szervezetek kihelyeznek hozzájuk munkavállalókat - többnyire egy-két-három személyt. Egy esetben magánvállalkozás biztosít munkavállalókat (az alapítók által létrehozott forprofit tanácsadó cég, ami szoros együttműködésben van a nonprofit szervezettel), két esetben nonprofit szervezet biztosít munkavállalót, többnyire azonban (7 válasz esetében) állami (közigazgatási) szervezetek, munkaügyi központ vagy önkormányzatok. Fontos megjegyezni, hogy a foglalkoztatásra vonatkozó adatokból nem derül ki, hogy a munkavállalók közül ki áll vállalkozói szerződéses vagy megbízási jogviszonyban, illetve lehetséges, hogy a határozott időre szerződötett alvállalkozók nincsenek feltüntetve a válaszokban. Az adatokból nem derül ki továbbá pontosan, hogy hány megváltozott munkaképességű munkavállalóval rendelkeznek a szervezetek - mely több esetben kifejezett célja a szervezeteknek, és hányan veszik igénybe köz-foglalkoztatottak munkáját.

Önkéntesek segítségére a döntő többség számíthat, a szervezetek fele több mint 10 önkéntessel rendelkezik. 5 szervezet, azaz a válaszadók hatoda nem rendelkezik önkéntesekkel (4. ábra). A több a havonta 10 óránál kevesebbet segítő önkéntes (58%), mint a 10 óránál többet segítő önkéntes (42%) és több a női önkéntes (61,5%), mint a férfi önkéntes (38,5%).

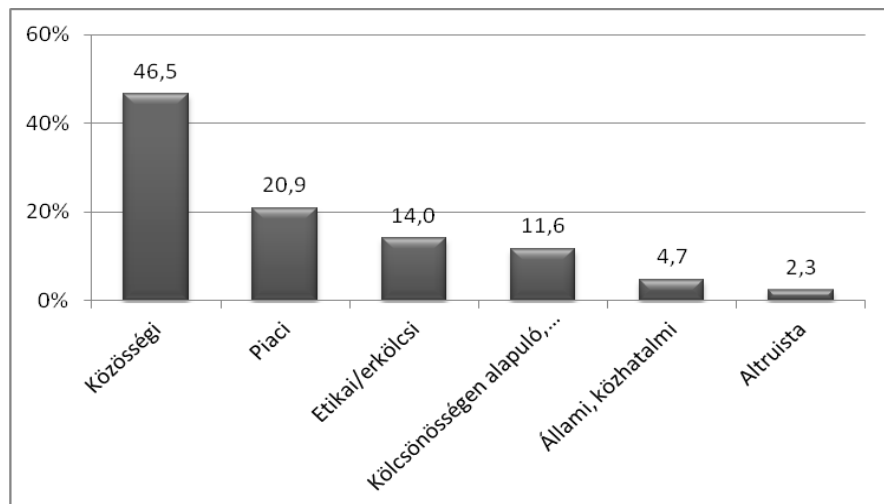

4. ábra: A szervezetek önkénteseinek megoszlása (%)

Forrás: saját szerkesztés

Célok, célcsoportok tevékenységek

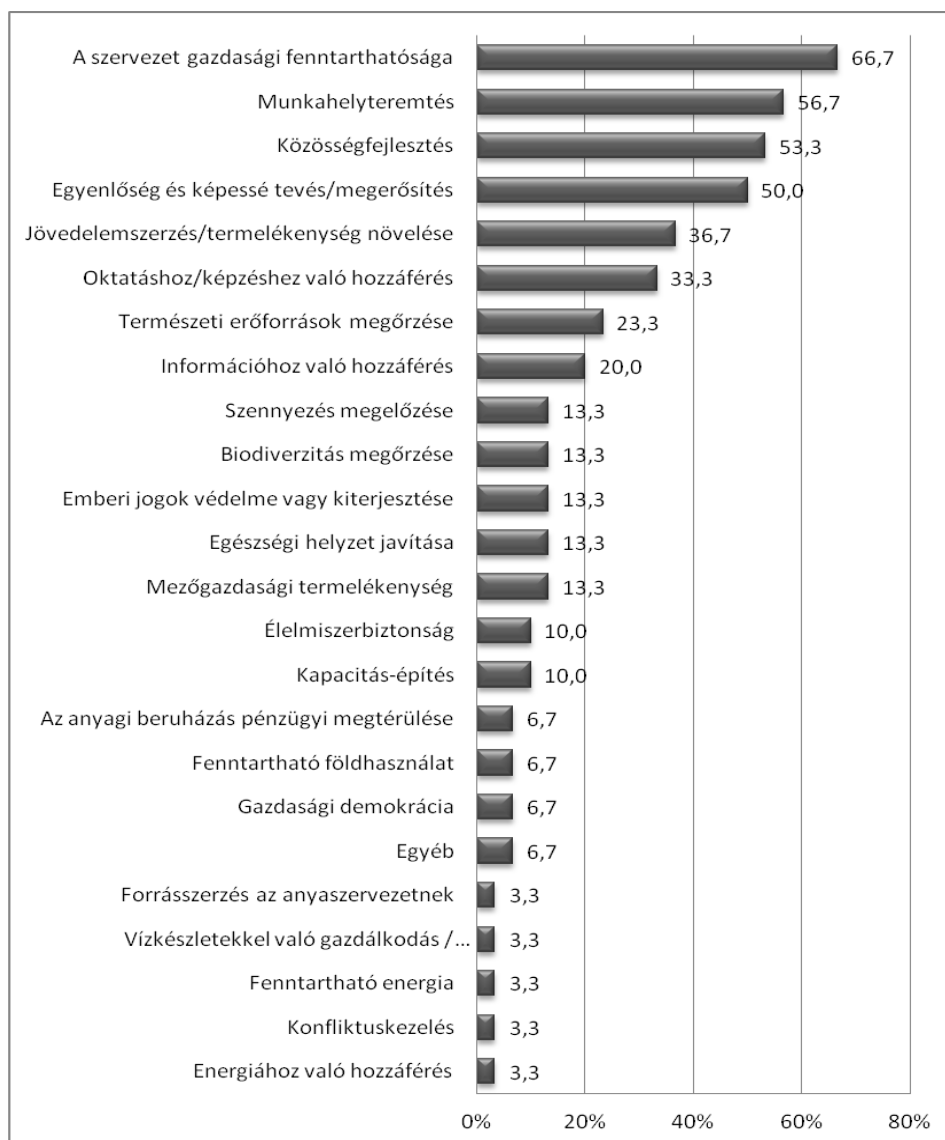
A társadalmi vállalkozások olyan szervezetek, melyek társadalmi célok érdekében végeznek gazdasági tevékenységet. Küldetésüket a célok/tevékenységek bizonyos logikáit megjelenítő különböző „hagyományokhoz” lehet kötni (5. ábra). Eszerint az egyes kezdeményezések közösségi, piaci, etikai, önszegélyező, állami vagy jótékonyossági/altruista logikák mentén szerveződhetnek. A különböző hagyományok közül a válaszadók közül legtöbbször a közösségi opciót választották, ezután a piaci, majd az etikai/erkölcsi és kölcsönösségen alapuló/önszegélyező logika következett (egy válaszadó két opciót jelölhetett). Két szervezet választotta az állami opciót, azonban itt fontos megjegyezni, hogy esetükben hangsúlyosan nem állami kötődésről vagy alapításról, hanem a jóléti rendszer hiányosságai miatt állami feladatok (képzés, fejlesztés, stb) átvételéről van szó. Az államtól való függetlenséget mindkét szervezet hangsúlyozta a kérdőív kitöltésekor.

5. ábra: A szervezetek küldetése (%)

Forrás: saját szerkesztés

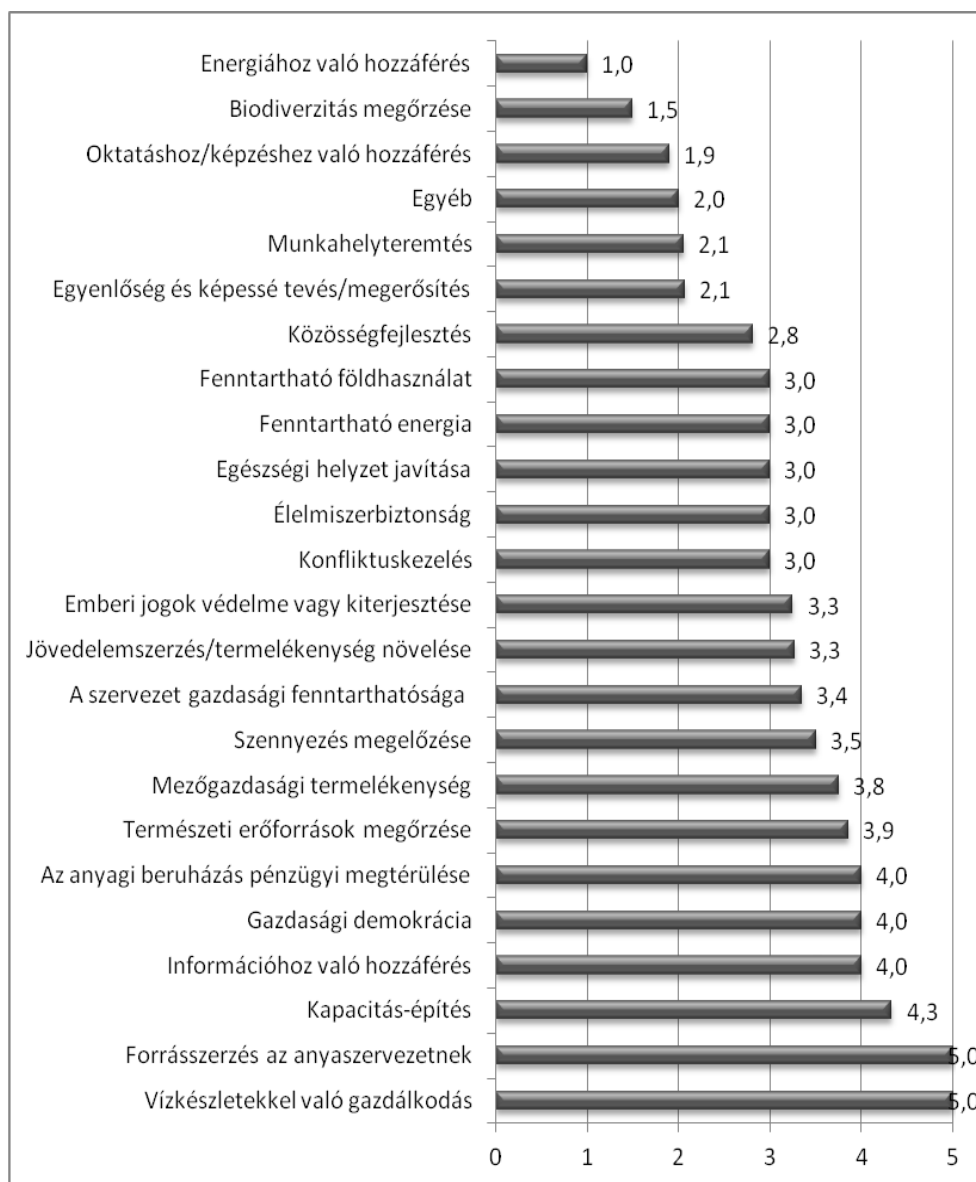
A szervezetek céljait kategória(ák) mentén azonosítva a legtöbb válaszadó a társadalmi vállalkozás gazdasági fenntarthatóságát/pénzügyi életképességét biztosító jövedelem generálása és fenntartása, a munkahelyteremtés, a közösségfejlesztés, az oktatáshoz/képzéshez való hozzáférés, az egyenlőség és képessé tevés/megerősítés, valamint jövedelemszerzés/termelékenység növelése célokat jelölte (maximum 5 választ lehetett jelölni). A tiszta vízhez való hozzáférés, pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés, megfizethető lakhatás, közlekedéshez való hozzáférés, katasztrófával összefüggő prevenció és kárenyhítés, valamint az energia- és üzemanyag-hatékonyság nem kapott jelölést (6. ábra).

6. ábra: A társadalmi célok gyakoriságai (%)

Forrás: saját szerkesztés

Az egyes célokat a válaszadók eltérő fontosságuként értékelhettek, a célokat ugyanis rangsorolni kellett fontosságuk szerint („1” volt a legfontosabb, „5” a legkevésbé fontos cél). A vállalkozások számára legfontosabbnak értékelt célok eszerint az energiához való hozzáférés, a biodiverzitás megőrzése, oktatáshoz/képzéshez való hozzáférés, az egyéb opció (a válaszok között a közvélekedés formálása és a társadalmi mozgalom szerepeltek), a munkahelyteremtés, valamint az egyenlőség és képessé tevés/megerősítés szerepeltek. Láthatóvá eszerint, hogy egy esetleg kevesebb esetben jelölt cél az adott szervezet számára akár a legfontosabb is lehet. A mintába került vállalkozások társadalmi céljai eszerint igen szerteágazóak, egy szervezet számos területet (pl. oktatás, munkahelyteremtés, egyenlőség biztosítása, környezetvédelem, pénzügyi fenntarthatóság) egyszerre is érinthet (7. ábra).

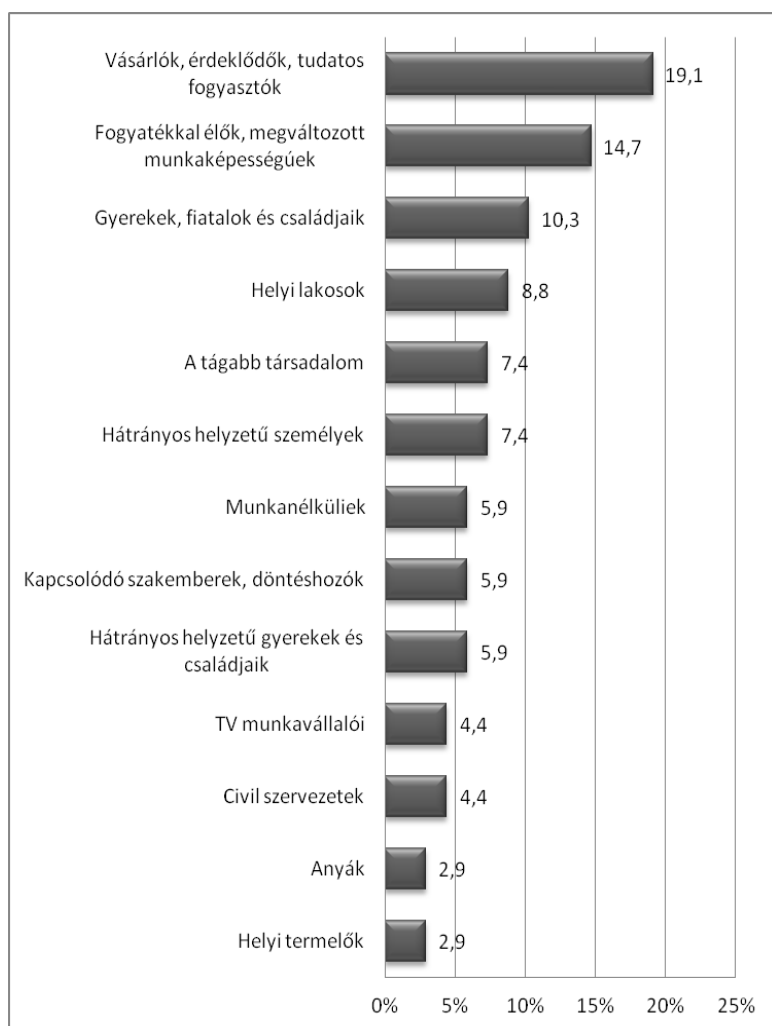
7. ábra: A társadalmi célok fontossága (1=a legfontosabb, 5= a legkevésbé fontos)

Forrás: saját szerkesztés

A társadalmi vállalkozások célcsoportjait kategóriákba rendezve az alábbi sorrendet lehet felállítani: a termékek és szolgáltatások fogyasztói mellett (a válaszok közel ötöde esetében) a fő célcsoportok többnyire a valamilyen szempontból társadalmilag sérülékeny csoportok, például fogyatékkal élők, megváltozott munkaképességűk, hátrányos helyzetűek, gyermekek, fiatalok (8. ábra). A hátrányos helyzetű csoportok között alacsony jövedelműek, iskolából lemorzsolódottak, kisebbséghez tartozó személyek jelentek meg. A helyi lakosok gyakran szintén hátrányos helyzetű régiók, települések lakosai. A roma célcsoport három szervezet esetében volt nevesítve (a célok, célcsoportok vagy tevékenységek kapcsán), de máshol is érintettek célcsoporttagokként (hátrányos helyzetű, munkanélküli, helyi lakos, stb). A válaszadók összesen 68 célcsoportot jelöltek, heten egy célcsoportot, heten két célcsoportot, 16-an, tehát a válaszadók többsége, három

célcsoportot határoztak meg. A célcsoportok tekintetében fogyatékkal élőkkel, megváltozott munkaképességűekkel alapítványok és nonprofit kft-k foglalkoztak, a szociális szervezetek és egyesületek inkább helyi közösségekkel és hátrányos helyzetűekkel, munkanélküliekkel. A forprofitok és alapítványok esetében mindkét fő típus előfordul.

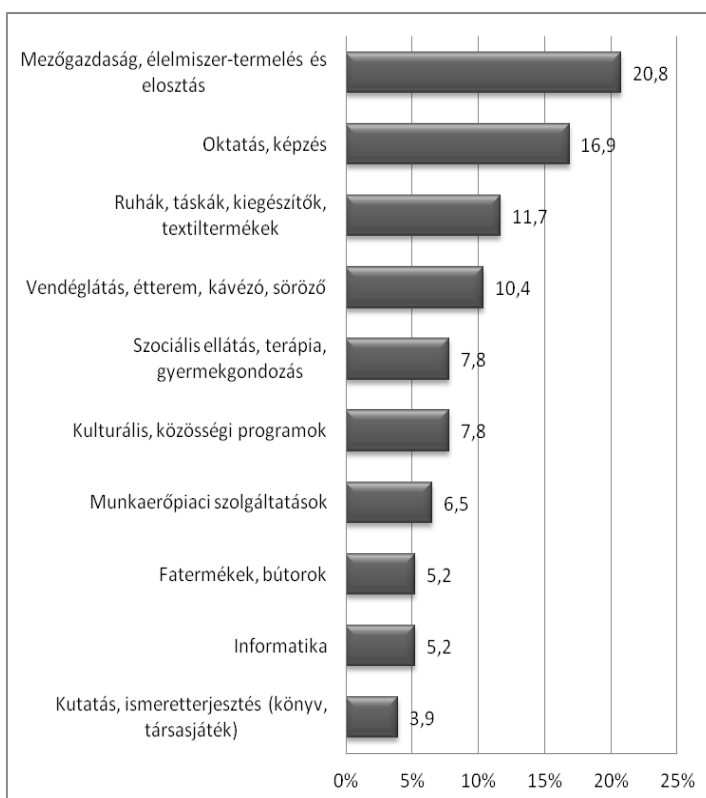
Az adott célcsoportok a társadalmi vállalkozáshoz való kapcsolatukat tekintve többnyire fogyasztói/felhasználói a társadalmi vállalkozás által előállított terméknek vagy szolgáltatásnak (67,2 %), 18,8 % esetében munkavállalói, egyéb választ adott 9,4% és ellátója (szolgáltatója)/beszállítója a társadalmi vállalkozásnak 4,7%. Nemi összetétel tekintetében a válaszadók többsége nőket és férfiakat is céloz (89,8%), csak nőket csupán 10,2%, csak férfiakat senki sem. A célcsoportok többsége a felnőtt korosztályból (25-65 év között) került ki (36,2%), ezt követi a fiatal felnőttek (22,9%) kategória, majd a Fiatalok (12-17 év között) (11,4%), az összes korcsoport, (11,4%), idősebb állampolgárok (65 év felett) (10,5%), és gyerekek (0-11 év között) - 7,6%. A társadalmi-gazdasági helyzet tekintetében a célcsoportok többsége minden társadalmi-gazdasági helyzetű csoportot magába foglalt (55,9%), a célcsoportok 26,5%-a volt alacsony jövedelmű (medián alatti), 17,6%-a pedig kifejezetten szegény (létminimum alatti).

8. ábra: A szervezetek célcsoportjai (%)

Forrás: saját szerkesztés

A társadalmi vállalkozás termékei vagy szolgáltatásai között (a 3 legfontosabb termelési/szolgáltatási tevékenységet lehetett felsorolni, a fontosabbtól haladva a kevésbé fontos felé) a válaszadók összesen 78 terméket vagy szolgáltatást neveztek meg (9. ábra). Három válaszadó egy, hat válaszadó kettő és 21 válaszadó, tehát a szervezetek döntő többsége három terméket vagy szolgáltatást sorolt fel. A mezőgazdasággal, élelmiszerrel kapcsolatos tevékenységek, az oktatás, képzés a textiltermékek és a vendéglátás a leginkább jellemző tevékenység. Egy-egy esetben továbbá a fenti csoportokba nem bekezelizálható termékek és szolgáltatások is felmerültek, pl. projektmenedzsment, fuvarozás, kozmetikumok. Az egyes jogi formák szerint nagy különbségek nem lelhetők fel a termékek és szolgáltatások tekintetében.

9. ábra. A társadalmi vállalkozások termékei, szolgáltatásai (%)

Forrás: saját szerkesztés

A vásárlók/felhasználók számára a termék vagy szolgáltatás piaci áron érhető el a termékek 43,8%-a esetében, piaci ár alatt 23,8% esetében, ingyenesen 22,9 % esetében, és csak 5,7% piaci ár felett. Az adott termék vagy szolgáltatás többnyire (60,3% esetében) egyszerre kötődik a szervezet társadalmi/környezetvédelmi küldetéséhez, valamint generál a szervezet küldetésének támogatásához szükséges profitot, például a szolgáltatás üzleti alapokra helyezésével szélesebb célcsoporthoz ér el, mint a társadalmi küldetés szűken vett célcsoportja („küldetéshez kapcsolódó”). Az előállítás kifejezetten központi jelentőségű a szervezet társadalmi/környezetvédelmi küldetése szempontjából („küldetés-központú”) a tevékenységek 34,6%-a esetében. Csak 4 esetben (5,1%) egyedüli célja, hogy anyagi forrásokat biztosítson a társadalmi vállalkozás társadalmi/környezetvédelmi küldetésének támogatásához vagy egy különálló anyaszervezet megsegítéséhez („küldetéstől független”)

Innovációt a válaszadók döntő többsége úgy gondolja, hogy megvalósít, csupán egy szervezet válaszolt nemmel a kapcsolódó kérdésre. Az innováció a legtöbb esetben (43,8%) szervezési szinten valósul meg (új szervezési eljárás a társadalmi vállalkozás gyakorlatában, munkahelyének szervezésében vagy külső kapcsolatainak kialakításában; ez a típusú innováció főként az emberekkel kapcsolatban nyilvánul meg), illetve 22,7% esetében a termék/szolgáltatás újszerű (karakterében, esetleg tervezett felhasználásában új vagy jelentős mértékben továbbfejlesztett termék vagy szolgáltatás). A marketing (a termék-design vagy csomagolás, termék elhelyezés, termék promóció vagy árazás jelentős mértékű változtatását beleértve) innovatív 15,9% esetében. 11,4% esetében az előállítási vagy szállítási/beszerzési módszer folyamata (új vagy jelentős mértékben továbbfejlesztett folyamat, amely főleg új eszköz, szoftver és specifikus technológia/eljárás bevezetésével valósul meg) innovatív. Egyéb választ jelölt 18,2%. Az innováció mozgatórugói elsősorban elérni a társadalmi vállalkozás társadalmi küldetését (43,9%), illetve növelni a társadalmi vállalkozás pénzügyi fenntarthatóságát (27,3%). Kevesebb esetben a társadalmi vállalkozás által nyújtott termékek és/vagy szolgáltatások körét és/vagy minőségét kívánják növelni (18,2%). Az innováció csupán 4,5% esetében a versenytársak felől érkező növekvő nyomás eredménye.

Irányítási és tulajdonosi szerkezet

Az irányítással és tulajdonosi szerkezettel kapcsolatos kérdések többnyire az egyes jogi formák szerinti törvényi előírásoknak felelnek meg. Az alapítványok, egyesületek, nonprofit kft-k, szociális szövetkezetek és forprofit vállalkozások kötelezettségeik szerint rendelkeznek közgyűléssel, kuratóriummal, taggyűléssel, elnökséggel.

A nonprofit kft-k többségében tulajdonosi gyűlés irányít (2-4 taggal), egy esetben egy egyesület a tulajdonos, illetve a két nagyobb nonprofit kft esetében elnökség is létezik. Az alapítványok esetében a fő döntéshozó szerv a kuratórium, ahol a válaszadók esetében 3-4-5 ember ül, többnyire szakértők, menedzserek/ügyvezetők vagy állampolgárok. Az egyesületek fő döntéshozó szerve a közgyűlés, ahol a tagok száma 12, 14, 28 és 60 fő. A négy válaszadó egyesület közül kettő továbbá elnökséggel is rendelkezik, az elnökség tagjai szakértők. A szociális szövetkezet esetében a taggyűlés a fő döntéshozó szerv, ahol átlagosan 8-9 tag képviselteti magát. Öt szövetkezet esetében van elnökség is, ahol többnyire a munkavállalók és egyéb tagok vállalnak tisztségeket. A forprofitok esetében kft és bt is került a mintába. A négy szervezet közül egynek szövetkezeti jellegű a működése, saját belső szabályzata révén a tagok (tulajdonosok) azonos szavazati jogokkal rendelkeznek a döntésekről, a többi esetben családi vállalkozásokról van szó, általában egy-két tulajdonossal, akik a menedzsmentet is ellátják.

A közgyűlésen/taggyűlésen vagy elnökségen/kuratóriumon kívül egyéb fontos irányítási szerv a válaszadók többsége (17 db) esetében a a Felügyelő Bizottság, melynek tanácsadói, ellenőrzési jogköre van. Továbbá fontos megjegyezni, hogy a formális és tényleges irányítás számos esetben eltér, gyakran a kuratórium vagy taggyűlés a stratégiai döntéseket hozza, a mindennapi döntéseket azonban a munkatársak, a menedzsment és elsősorban az igazgató hozza.

Hálózatoknak, ernyő-szervezeteknek vagy szövetségeknek a szervezetek közül 14-en tagjai, 6-an kettő hálózatot is megemlítettek. A hálózatoknak többnyire az információ-megosztás (42,4%) és a képviselő/érdekérvényesítés (36,4%) a célja, a szolgáltatások nyújtása (pl. technikai támogatás, pénzügyi szolgáltatások stb.) néhány esetben (1%) jellemző csupán.

Az irányítással kapcsolatos fő kihívásokkal, problémákkal kapcsolatban a válaszadók elsősorban az irányítási feladatok elhanyagolását említették a túl sok egyéb feladat és kevés idő miatt, illetve a megfelelő szakemberek hiányát jelezték az alacsony munkabér, a pályázatok, források hiánya, a rossz gazdasági környezet miatt. Emellett problémát jelent a tagokkal (különösen vidékiekkel) való nehézkes kapcsolattartás, a tagok passzivitása; a hatékonyság csökkenése az egy ember egy szavaz miatt, részvételi demokrácia nehézségei, a társadalmi cél és gazdasági tevékenység összeegyeztetése.

Pénzügyi helyzet, fenntarthatóság

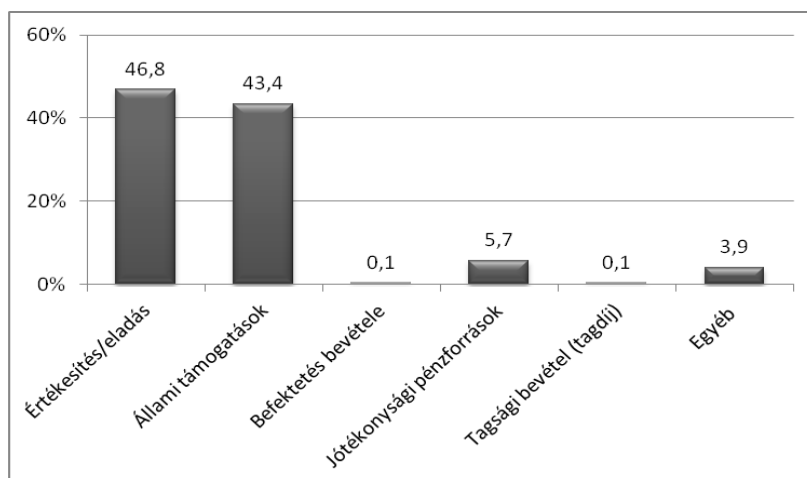
A kérdőívek pénzügyi adatai a legtöbb válaszadó esetében az adatgyűjtést megelőző lezárt évre, tehát 2014-re vonatkoztak. Két esetben 2015-ös adatokat adtak meg a szervezetek. A pénzügyekkel kapcsolatos kérdésekre adott válaszokból az alábbi kép rajzolódik ki.

Az éves pénzügyi beszámolóban/mérlegben szereplő eszközök értékét tekintve a válaszadók közül három esetben nem rendelkezünk adatokkal. Az érvényes válaszok szerint a szervezetek negyed rendelkezik 3.192 e forint vagy annál kevesebb eszközzel (nettó 2.952 e forint), felük 18.215e forint vagy annál kevesebb eszközzel rendelkezik (nettó 13.382 e forint), míg negyedük 79.301 e eszközzel (nettó 68.301 e forint). A válaszadók közül ketten (a két 1000 főnél is több személyt foglalkoztató nonprofit kft) rendelkeznek 1 milliárd forintnál nagyobb értékű eszközökkel.

Az éves bevételek mennyisége a szervezetek negyede esetében (26,7%) 8.500e forint vagy kevesebb, fele esetében 25.260e forint vagy kevesebb, háromnegyede esetében (76,7%) pedig 61.428e forint vagy kevesebb volt. A jogi formák szerint jelentős mértékben változik a bevétel nagysága, legkisebb átlag bevétellel a forprofit vállalkozások rendelkeztek, őket követték a szociális szövetkezetek, majd az egyesületek, alapítványok végül a nonprofit kft-k következtek (a két rendkívül nagy bevételű szervezet miatt).

A két döntő bevételi forrás a magán vagy állami vásárlók számára értékesítés/eladás (46,8%) valamint az állami támogatások (olyan pénz, ami állami szervezetektől jön, kivéve az értékesítést - 43,4%). Emellett a magán jótékonyági pénzforrások (ajándékok, adományok, támogatások - magánszemélyek, cégek, szervezetek által) 5,7%-os aránya jelentős még, azonban a befektetések bevétele (épületek bérbeadása, pénzügyi eszközök kamata vagy osztaléka, tőkenyereség), a tagsági bevétel (tagdíj) vagy az egyéb bevételek elhanyagolhatóak (10. ábra).

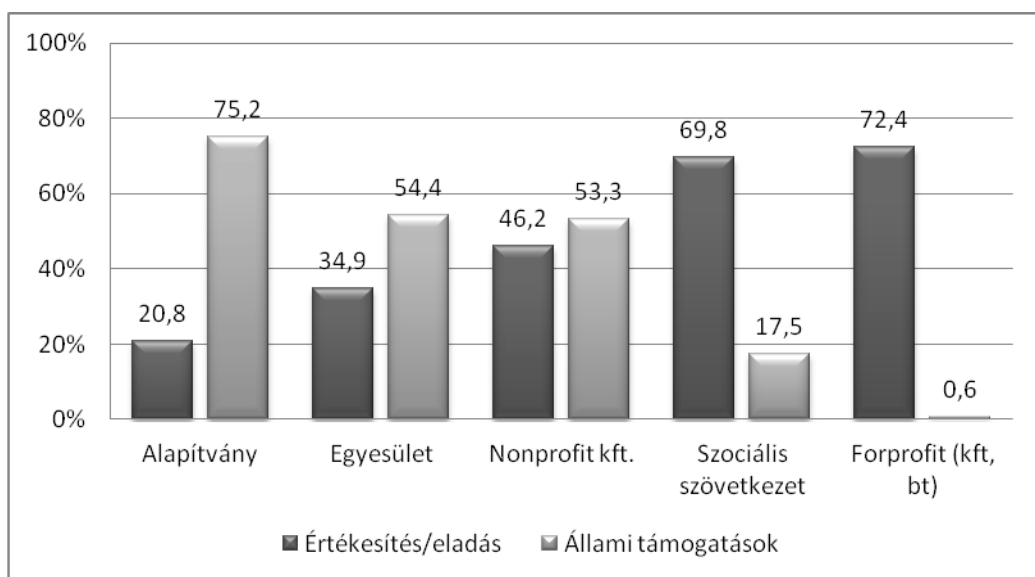
Ha nem az egyes szervezetek éves bevételének arányait, hanem a 30 válaszadó szervezet összbevételének megoszlását nézzük, akkor az állami támogatás kerül az első helyre 57,7%-kal, míg az értékesítés/eladás 41%-ot ér el, a többi bevételi típus pedig elhanyagolható (1 százaléknál is kevesebb). Eszerint az állami támogatás a nagyobb éves bevételű szervezetek esetében játszik nagyobb szerepet, míg az értékesítésből/eladásból származó bevételek a kisebb éves bevétellel rendelkező szervezeteknél nagyobb arányúak. A jelentős piaci bevétel eszerint kevésbé megvalósítható, mint a jelentős állami támogatási bevétel.

10. ábra: Az éves bevétel típusainak megoszlása (%)

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadók között nagy különbségek voltak tapasztalhatóak a fő bevételi források szerint (11. ábra). Negyedüknél elhanyagolható az értékesítés/eladás (az összbevétel 12,8% vagy kevesebb), míg harmaduknál túlnyomóan ez a típus szerepel (több mint 70%). Ugyanez mondható el az állami támogatásokról is, hiszen 30%-uk (9 szervezet) egyáltalán nem rendelkezik ilyen bevétellel, azonban közel negyedük esetében 80%-nál is nagyobb ez az arány. Az állami támogatás 80 százaléknál nagyobb egy nonprofit kft és hat alapítvány esetében. Kijelenthető eszerint, hogy az állami támogatás döntő mértéke általában a régebbi alapítású, nagyobb bevételű alapítványok esetében jellemző, melyek eredeti segítő tevékenységeik mellett és azokat kiegészítve kezdtek el vállalkozói tevékenységet. Az értékesítések/eladások magas aránya inkább forprofit szervezetek és szociális szövetkezetek esetében jellemző. A válaszadók közül három esetben az adott évben nem jelentkezett értékesítési bevétel, kérdés emiatt, hogy tekinthető-e társadalmi vállalkozásnak. A kutatócsapat a figyelmet erre felhívva úgy döntött, hogy továbbra is szerepelteti a mintában a szervezeteket, mivel bár bevétel gazdasági tevékenységből nem származott, ilyen jellegű tevékenységet mindhárom válaszadó végzett (mezőgazdasági termék előállítás, szervezetfejlesztés, helyi piac biztosítása révén).

11. ábra: A két fő bevételi típus különbségei jogi formák szerint (%)

Forrás: saját szerkesztés

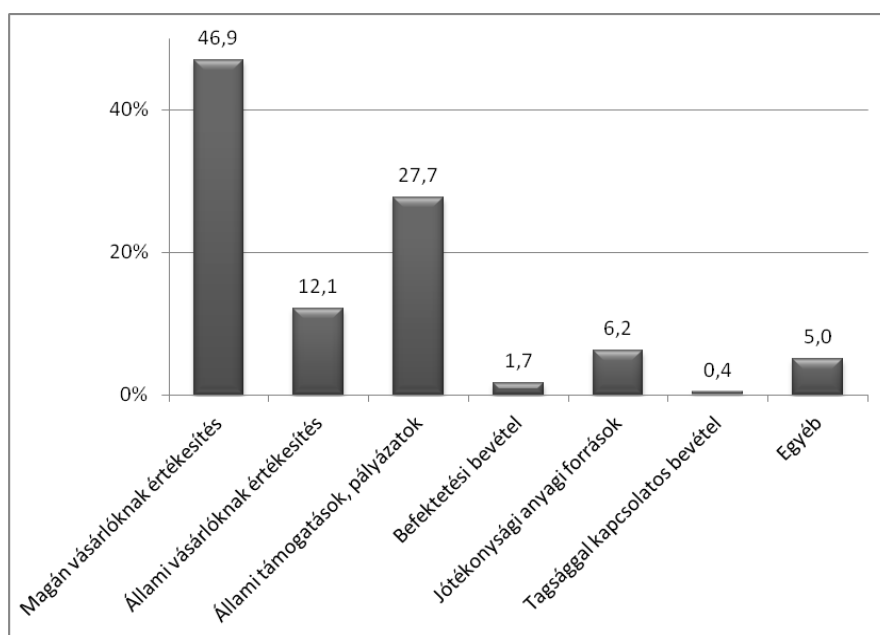
Az állami szervezetektől (állami támogatás, eladások állami szervezeteknek, stb.) kapott összes bevétel legfontosabb forrásai a nemzetközi közintézmények/kormányzati szervek (pl. EU, Világbank) (42,5%). A nemzeti (országos) állami szervezetek csupán a második helyen álltak (32,5%). Befizetési kötelezettség alóli mentességben vagy annak csökkentésében állami intézmények részéről a válaszadók közel fele nem részesül (46,7%). Szintén közel felük (12 szervezet, 40%) mentesül adó fizetése alól, adó fizetésének csökkentését jelölte 16,7%, ugyanennyien mentesülnek társadalombiztosítás/munkabér-hozzájárulás fizetése alól és egyéb kedvezményeket élvez hét válaszadó (23,3%).

Magán jótékonyági pénzforrásokkal a válaszadók közel fele (43,3%) nem rendelkezik. Amennyiben rendelkeznek, a források típusait tekintve döntően a közvetlen, magánszemélyek általi adományok (33,3%) és nemzetközi nem-kormányzati szervezetektől kapott támogatások (16,7%) szerepelnek. A szintén jelentős egyéb válaszok (16,7%) között döntően az szja 1 százalék szerepelt (ami állami és nem magántámogatásnak minősül a KSH besorolásában, azonban

több válaszadó tekintette ide tartozónak). Két esetben (6,6%) olyan országos alapítványoktól kapott támogatást a szervezet, melyek helyi szinten szereznek forrásokat.

Természetbeni/technikai támogatása a társadalmi vállalkozásoknak számos esetben van, a válaszadók összesen 63 választ adtak a kérdésre. A támogatások között főként berendezések / gépek / számítógépek, épületek, tréning (képzés) és ruházat szerepelt. Leggyakrabban non-profit szervezetektől (50%) és vállalkozásoktól (50%) kapnak természetbeni támogatást, de néhány esetben állami szervezetektől (23,3%) és lakosságtól (13,2%) is.

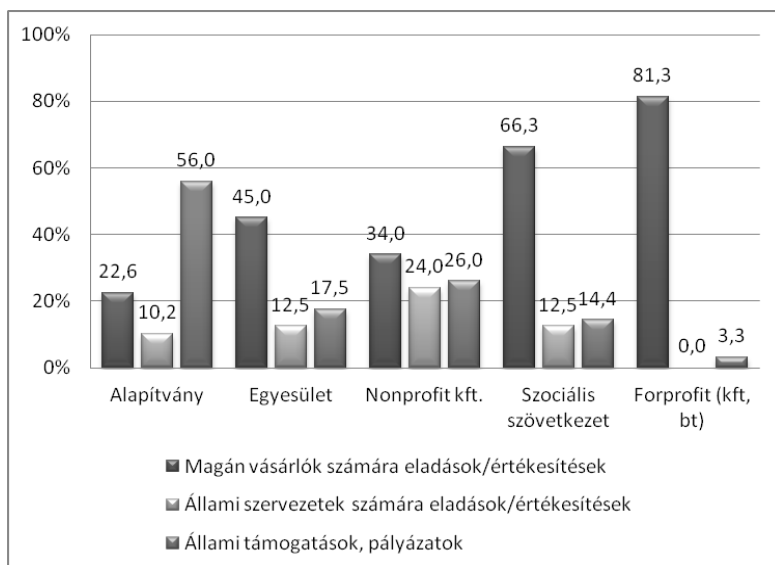
A bevételtípusok szervezetek számára optimális megoszlása, azaz a szervezetek elképzelése arról, hogy mi lenne számukra az ideális bevételi szerkezet, a jelenlegi bevételi struktúrától igen csak különbözik (12. ábra). A bevételek közel fele (46,9%) ideális esetben magán vásárlók számára eladásokból/értékesítésekben származna, amit az állami szervezetek számára 12,1%-os eladás/értékesítés egészítene ki. Az összes értékesítési/eladási bevétel eszerint 59% lenne a jelenlegi 46,8%-kal szemben. Ennek megfelelően csökkenne az állami támogatások súlya a jelenlegi 43,4%-ról 27,7%-ra. Továbbra sem lenne azonban nagy súlya a magán jótékonyági pénzforrásoknak, a befektetéseknek, a tagsággal kapcsolatos bevételeknek és az egyéb bevételeknek.

12. ábra: A bevételek optimális megoszlása (%)

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadók között nagy eltérések mutatkoznak a magán és állami vásárlók számára tervezett eladások/értékesítések valamint az állami támogatások tekintetében jogi formák szerint (13. ábra). Az alapítványok ugyanis, bár kisebb mértékben, de ideális esetben is állami támogatásokra támaszkodnának, míg a többi jogi forma inkább értékesítési/eladási bevételeket részesítené előnyben.

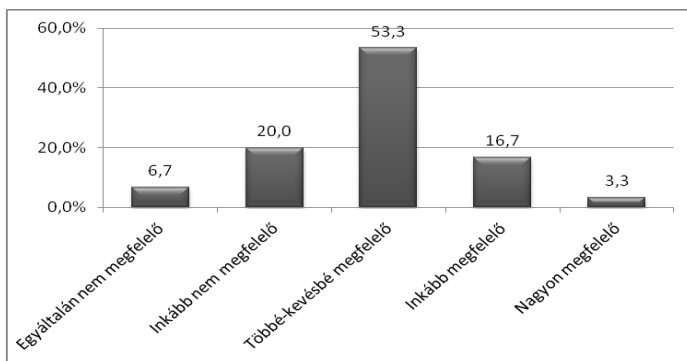
13. ábra: A bevételek optimális megoszlása jogi formák szerint (%)

Forrás: saját szerkesztés

Az összes bevétel fejlődését tekintve az elmúlt 5 évben (vagy a társadalmi vállalkozás létrehozása óta, ha az kevesebb mint 5 éves) a válaszadók többsége esetében (63,3%) az összes bevétel inkább növekedett. Inkább csökkent a bevétel 13,3% esetében és stabil maradt 10% esetében. Nem volt azonosítható trend 13,3% esetében.

Nettó nyereségről vagy veszteségről az adott évet tekintve három válaszadó (10%) nem számolt be (tehát nullszaldós évet zártak), 9-en veszteségről (30%), 13-an (43,3%) nyereségről számoltak be és négyen nem válaszoltak. Az adatfelvételt megelőző három évben társadalmi vállalkozások 20%-ának mindhárom évben volt nettó nyeresége, 30% esetében nettó nyereséget két évben, 10% esetében pedig csak egy évben regisztráltak, 8 válaszadó esetében nem volt nyereség, nem válaszolt a kérdésre 4 szervezet.

A fenntarthatóság értékelésekor a legtöbb válaszadó közepesen volt elégedett a szervezet fenntarthatóságával (53,3%). Az összes válaszadó átlagosan 2,9-es értékkel értékelte jelenlegi pénzügyi helyzetét egy ötfokú skálán, ahol az 1-es érték az egyáltalán nem megfelelő, míg az 5-ös érték a nagyon megfelelő fokozatot jelentette (14. ábra).

14. ábra: A pénzügyi helyzettel, fenntarthatósággal való elégedettség (%)

Forrás: saját szerkesztés

A szervezetek többsége tehát inkább kevésbé vagy közepesen elégedettek a fenntarthatósággal. A megfelelő működés, a gazdasági modell sikerének fő akadályait a következőkben látják:

- alacsony piaci bevétel, magán vásárlók alacsony mértéke, vállalkozások alacsony érdeklődése;
- magánadományozás hiánya, társadalom érdektelensége, megfelelő hitelek, társadalmi ügyek befektetőinek hiánya;
- helyi önkormányzattal való viszony, pénzhiány, állami szervezetek számára eladások alacsony mértéke;
- pályázatfüggőség, állami és EU-s támogatások esedékessége és problémái, a működési költségek támogatásának, finanszírozásának hiánya;
- adminisztráció, bürokrácia nagy mértéke, támogatók túlzó elvárásai;
- jogi szabályozással kapcsolatos kihívások, pl. társadalmi vállalkozás kategória tisztázatlansága, jogi forma miatt állami pályázati lehetőségek hiánya;
- magas gyártási, előállítási költségek, termékfejlesztés szükségessége;
- túlterheltség, állandó létbizonytalanság, szakemberhiány, pl. marketinges, pályázati hiánya, vállalkozói készségek hiánya;
- célcsoporttal (pl. romákkal) szembeni előítéletek negatív hatása;
- periférián való elhelyezkedés miatti versenyhátrány;
- a szociális ellátórendszer (pl. a megváltozott munkaképességűek támogatási rendszere) problémái, az oktatási rendszer hiányosságai, rossz gazdasági helyzet.

Összefoglalás

A társadalmi vállalkozások jelenlegi helyzetét egy nemzetközi kutatás keretében 30 szervezettel kitöltött kérdőív elemzése révén vizsgáltuk. A kérdőívek a szervezetek általános adataival; a társadalmi célokkal, célcsoportokkal, tevékenységekkel; az irányítási szerkezettel; valamint pénzügyekkel, fenntarthatósággal kapcsolatos kérdéseket érintettek. A kérdőíves kutatás fő megállapításai a következők:

Az általános adatokat illetően településtípus szerint budapesti, egyéb városi és községi szervezetek egyenlő arányban szerepeltek a kérdezettek között. Megyei bontásban Budapest mellett Szabolcs, Borsod, Baranya, Hajdú-Bihar, Somogy és Tolna megye is részt vettek a kutatásban, a minta eszerint bár nem reprezentatív, de regionális bontást tekintve igen sokszínű. Az alapítás évét tekintve a mintába idősebb és fiatalabb szervezetek is kerültek.

A társadalmi vállalkozások jogi formája többnyire alapítvány, egyesület, nonprofit gazdasági társaság és szociális szövetkezet, de forprofit jogi formájú (bt vagy kft) vállalkozás is szerepel a mintában. A szektorokhoz tartozás tekintetében a nonprofit szektor szerepe döntő, még a forprofit szervezetek esetében is felmerül több esetben a nonprofit szervezeti forma létrehozása. Néhány esetben önkormányzati, tehát állami szektorhoz való kapcsolódás (önkormányzati alapító vagy tag jelenléte) is fellelhető.

A teljes vagy részmunkaidős munkavállalók száma a válaszadók többsége esetében 5 főnél kevesebb, a szervezetek többsége eszerint kisvállalkozásnak tekinthető. Több nőt foglalkoztatnak a szervezetek, mint férfit, és a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya is meghaladja a teljes munkaidőben foglalkoztatottakét. Az önkéntesek száma a szervezetek fele esetében több mint 10 fő.

A társadalmi célok igen szerteágazóak, egy szervezet számos területet (pl. oktatás, munkahelyteremtés, egyenlőség biztosítása, környezetvédelem, pénzügyi fenntarthatóság) egyszerre is érinthet. A foglalkoztatás nem tekinthető ezért a társadalmi vállalkozások fő és kizárólagos céljának. A fő célcsoportok a termékek és szolgáltatások fogyasztói (a teljes társadalom) mellett többnyire a valamilyen szempontból társadalmilag sérülékeny csoportok, például fogyatékkal élők, megváltozott munkaképességűk, hátrányos helyzetűek, gyerekek, fiatalok.

A termékek és szolgáltatásokra a mezőgazdasággal, élelmiszerrel kapcsolatos tevékenységek, az oktatás, képzés a textiltermékek és a vendéglátás a leginkább jellemző tevékenység. Innovációt a válaszadók döntő többsége megvalósít.

Az irányítással és tulajdonosi szerkezettel kapcsolatos kérdések többnyire az egyes jogi formák szerinti törvényi előírásoknak felelnek meg, így kuratórium, közgyűlés, taggyűlés, elnökség a fő irányítási szerv. Fontos azonban megjegyezni, hogy a formális és tényleges irányítás számos esetben eltér, gyakran a kuratórium vagy taggyűlés a stratégiai döntéseket hozza, a mindennapokban azonban a munkatársak, a menedzsment és elsősorban az igazgató irányít.

Az éves bevételek mennyisége a szervezetek fele esetében 25.260e forint vagy kevesebb. Legkisebb átlag bevétellel a forprofit vállalkozások rendelkeztek, őket követték a szociális szövetkezetek, majd az egyesületek, alapítványok végül a nonprofit kft-k következtek. A két döntő bevételi forrás a magán vagy állami vásárlók számára értékesítés/eladás valamint az állami támogatások. Az állami támogatás döntő mértéke általában a régebbi alapítású, nagyobb bevételű alapítványok esetében jellemző, melyek eredeti segítő tevékenységeik mellett és azokat kiegészítve kezdtek el vállalkozói tevékenységet. Az értékesítések/eladások magas aránya inkább forprofit szervezetek és szociális szövetkezetek esetében jellemző. Ideális esetben a szervezetek szerint az összes értékesítési/eladási bevétel nőne, az állami támogatások súlya csökkenne. Az alapítványok továbbra is állami támogatásokra támaszkodnának, míg a többi jogi forma inkább értékesítési/eladási bevételeket részesítené előnyben.

A szervezetek többsége inkább elégedetlen vagy közepesen elégedett a fenntarthatósággal. A megfelelő működést számos probléma nehezíti, mint a magán és vállalati vásárlás és adományozás hiánya, állami támogatások alacsony mértéke és esetlegessége, jogi szabályozással kapcsolatos problémák, túlerheltség és szakemberhiány, vagy a gazdasági helyzetből, célcsoport helyzetéből, térbeli elhelyezkedésből adódó versenyhátrány.

Felhasznált irodalom:

- G. FEKETE, É. - VICZE M. - HÁMORI G. (2014): A map of social enterprises and their ecosystems in Europe - Country Report: Hungary. Brüsszel: Európai Bizottság.
- ETCHART, N.- HORVÁTH, A. ROSANDIC, A. - SPITÁLSZKY, A. (2014): The State of Social Entrepreneurship in Hungary, SEFORIS Country Report. Brüsszel: Európai Bizottság.
- HORVÁTH, O. (2010): Social Economy in Hungary - National report. ISEDE-NET, Savaria Rehab-Team Nonprofit Ltd.
- INTERUNIVERSITY ATTRACTION POLE (IAP) ON SOCIAL ENTERPRISE (SOCENT) 2012-2017 (2015): Overall presentation of the International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project. Elérhető: <http://www.iap-socent.be/sites/default/files/20151005%20ICSEM%20overall%20presentation.pdf>, letöltés dátuma: 2017.05.08.
- PETHEŐ, A. I. (2009): A vállalati társadalmi felelősségvállaláson túl: a szociális vállalkozás. Phd értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- PETHEŐ, A. I.- SZABÓ M. (2009): GEM 2009 Magyarország - Jelentés a szociális vállalkozások magyarországi helyzetéről.
- SELUSI (2010): Personalized Feedback Report. Elérhető: www.selusi.eu, letöltés dátuma: 2017.05.08